تیوری گشتی ڕێژەیی

د. حەمید عەزیز
(زانکۆی سەلاحەددین - کۆلێژی ئاداب)

١- هەرچەندە هەوڵ و کۆششەکانی ئەلبێرت ئاینشتاین، بە ڕەگەز ئەڵمان و بە ئایین جوولەکە لە کایە و پاوانی زانستدا بەگشتی و لە خانەی فیزیکیدا بە تایبەتی کراون، بەڵام ئەنجامە شۆڕش ئامێزەکانیان ئەو چوارچێوەیان بەزاندووە و لەگەڵ فەلسەفەدا بەگشتی بابەتی هاوبەش و ناوکۆییان هەیە، ئەگەرچی لە وردەکارییەکانیاندا هەردوو کایە وەک دوو جیهانی سەربەخۆی لەیەکتری جیاوازیش بێنە بەرچاو، هەمیشە هەست بە بوونی پردی پێوەندی نێوانیان کراوە. دوور نییە لێرەدا چەند پرسیارێک بەبیردا بێن:

- تیوری ڕێژەیی سەروبەندی لەگەڵ ئەو بابەتانە هەیە: کات و خایاندن و بەردەوامییەکەی بە ڕێژەیی کردووە، ساغی کردووەتەوە هیچی تر پابەندی ئەو سیستمە نییە کە تێیدا دەپێورێ و ڕەهاش نییە.

- بۆچوونی بێ سنووریی و بێ کۆتایی لە ڕادەبەدەری جیهانی لە ڕەگوڕیشە هەڵکێشاوە.

- ئەندازیاری و فیزیکی لەیەک نزیک کردووەتەوە تا ئەو ڕادەیەی جیاوازی نێوانیانی کاڵ کردووەتەوە.

- گریمانەی هەبوونی ئەتیر کە بە هەڵگری تیشک دانرابوو، وەک بوونی گەوهەر پووچەڵ کردووەتەوە.

کەوابوو لەو بەراوەژووکردنەوەی جیهاندیدی زانستی کۆن، فەلسەفە چ سوودێکی پێ دەبڕێ؟ دەکرێ بە چ مەبەستێک سوود لەو شۆڕشەی زانست وەربگرێ و لە چ کایەیەکی خۆیدا کە بەشێکی گرینگی کولتووری شارستانی مرۆڤایەتییە جێبەجێی بکات؟!

ئەگەر مرۆڤ وردتر لە بۆچوونی ئەو تیورییە سەبارەت بە کات و جێگا وردبێتەوە و لە ڕوانگەی فەلسەفییەوە بە مەبەستی شیکردنەوە و سوود لێ وەرگرتنییەوە هەڵی بسەنگێنێ، چەند خاڵێک ڕوون دەبنەوە کە ڕێگای وەڵامدانەوەی پرسیارەکان خۆش دەکەن. ئاینشتاین پشت

ئەستوور بە داهێنانەکانی زانایانی فیزیکی پێش خۆی، توانی ساغی بکاتەوە، ناکرێ هیچ خەسڵەتێک بە جێگا ببەخشرێ بەبێ بە هەند گرتنی ئەو شمەکەی تێیدایە، هیچی تر کات و جێگا کەرەستەی پێوان نەماون، بەڵکو پێکەوە چوارچێـوە و نموونە و فـۆرم و سـیـمـبـۆلێکی چوارڕەهەندی پێکدەهێنن و بە یارمـەتی سـەرنجـدان و وردبوونەوە و ئەو چوارچێوەیە، دەکرێ زاناکـان بابەت و پرۆسەی فیزیک ڕێک بخەن.

٢- لەو توێژینەوەیەی (ئاینشـتـاین)ـەوە دەکـرێ لە کایەی لۆجیکدا سـوود لە شیکردنەوەی واتا و دەلالەتی دەستەواژەکـان دەربارەی کات و جێگا وەربگیرێ، جگە لە پرۆسەی هەنگاونان لە تیوری تایبەتییەوە بۆ بەگشتی کردن (گشتاندنی) تیورییەکە. ئاینشتاین لەو بارەیەوە گـوتوویەتی: دوای ئەوەی ڕاسـتی دارشـتنی بنەمـای بنەڕەتی ڕێژەیی تایبـەتی سـاغ و پشـتڕاست بۆوە، دەبێ لەلای هەمووان ڕوون و ئاشکرا بێت کە کۆششی بەگشتی کردن ئاسان بێتە بەرچاو و ببێتە مایەی ئەوەی بوێری هەنگاو هەڵگرتن بەرەو بەگشـتی کردنی تیـوری ڕێژەیی هەبێ(١) کـەوابوو ئەو هۆکـارانە چین و کـامـانەن کـە (ئاینشــتـاین)یان هان دا ئەو ڕێگایە بگرێتـەبەر؟ ئەو بنەما و شارەزاییانە کامانەن کە تیوری ڕێژەیی پشتیان پێ دەبەستێ؟ دەبێ بۆچی ئەو تیورییە گشتییە پشتی کردبێتە گریمانەی ئەندازە لە جێگای ئۆیکلیدس؟!

- گریمانەی بنەڕەتی تیوری گشتی ڕێژەیی، بریتییە لە گریمانەی یەکسانی، ئاینشتاین گوتوویەتی:

تیوری گشتی ڕێژەیی بە پلەی یەکەم لەو کۆششانەوە کـەوتووەتەوە کـە یەکـسـانی لەنێـوان هەڵگر Trager و قەوارەی کێشەکێدا (Schwere Masse) هەیە(٢).

ئەو یەکسـانییـەی ئەو دوو قـەوارەیە پشت بەو بەڵگە فـیـزیکیـیـە دەبەسـتێ کـە هەمـوو بزووتنەوەکـان لە هەڵکەوتی ڕیالیستیدا ئەوپەڕی ڕێتێچووە کە خەسڵەتی ڕێژەییـان هەبێت، بۆیە یەکـسـانی هەردوو قـەوارەکـە بەڵگەی تیوری گشتی ڕێژەییە(٣).

بەلای داهێنەری ئەو تیورییەوە لە هەر جێگا و ناوەند و خـاڵێکی ئەم گـەردوونەدا، ئەگـەر سـەرنجی خـێـرایی لەشـێـک بدرێ کـە لە هەمـوو کـارلێکردنێکەوە دووربێ، لاقەی نەکرابێ، یان ئەوەتا وەک کار و ئەنجامی سستی، یان وەک هێزی کێشەکی دەردەکەوێ، وەک یەکی هەڵگر و قەوارەی کێشـەکێکار بنەمـایەکی تایبەتی شـارەزاییە (خیبرە) کە مافی ئەوە دەستبەر دەبێ ئەو گریمانەیە بکرێ کـار و ئەنجـامی سیـسـتی کـە لە لەشـێکدا دەدیتـرێ و

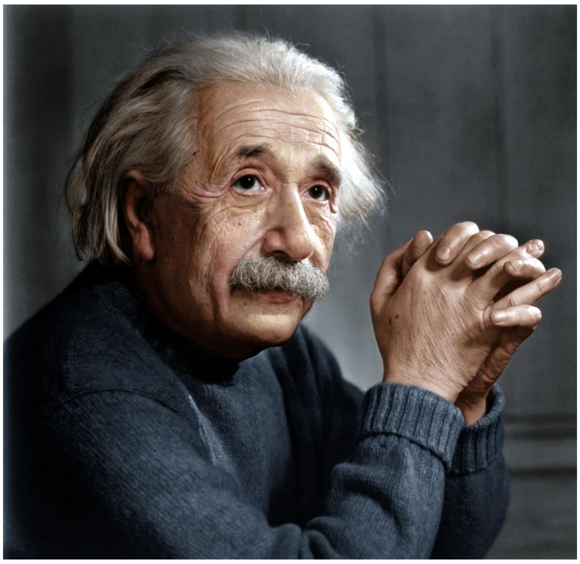

ئاینشتاین

هەست پێ دەکرێ ببـرێتـەوە سـەر ئەو کـارلێکردنەی کـە لەلایەن لەشی ترەوە لێی دەکـرێ. لەلایەکی دیکەوە ئەو گریمانەیە دەکرێ، بە بۆچوونی ئاینشتاین، تیوری گشتی ڕێژەیی بریتییە لە جێگۆڕکێ کردنێک، کایەی کێشەکێ لە جـێگای ئەندازەی دەسـتنیـشــان کـردنی پێـوانەیی نائۆیکلیدسی دانراوە.

- بەو پێیە لەو بەشەی ئەو تیورییەدا چەمکی هێزی کێشەکێ بەگشتی کراوە، بەوەی هەروەک چۆن ڕێژەیی بۆ زانستی بزووتنەوەی ڕووت، ئەبستراکت (کینێماتیک) گـونجـاوە دەبێ، هەروەها ڕێژەیی «بزووتنەوەی خێـرابوو» بەسـەر دینامـیکدا جێبـەجێ بکرێت. ئەو تیـورییـە لەو سۆنگەیەوە بوێرانە تیورییە فیزیکییەکانی کورت و سادە و ساکار و ڕوونن.

٣- تیــوری ڕێـژەیی هەر لەگــــەڵ دەرکـــەوتن و بڵاوبوونەوەی، لەلایەن دوو ئاراستەی ڕێبازی فەلسەفەی ســـەردەمـــەوە بایەخی پێ دراوە، شی کـــراوەتەوە و هەڵســەنگێنراوە، بە تایبـەتی لەلایەن هەردوو ڕێبــازی ئیمپیریزمی لۆجیکی کۆڕی ڤێننا و کانتیانیزمی نوێ ئەو کۆششە کراوە.

کۆڕی ڤێننا

بەلای ئەو کـۆڕەوە دەکـرێ بایەخی تیـوری ڕێژەیی لە سۆنگەی فەلسەفەوە بە چەند خاڵێک دیاری بکرێت:

یەک: تیوری ڕێژەیی بە هەردوو بەشیەوە سەرکەوتووانە هەردوو چەمکی کـات و جێگای شی کـردووەتەوە، ئەمـە ئەڵقـەیەکە لە زنجیرەی ئەو گەشەکردن و پەرەسەندنەی لە

چوارچێوەی ڕێبازی ئەزموونی (ئیمپریزم)دا کردوویەتی و بە ڕەخنەگرتنەکەی دیڤید هیوم لە چەمکی گەوهەر و بۆچوونی بنەمای هۆیەکی دەستی پێ کردووە و دواتر بەردەوام بووە(٤).

دوو: بە پێچەوانەی (کانت)ەوە، ئەو تیۆرییە پەنای بۆ ئەندازەی نائۆیکلیدسی بردووە، ئەمەش لەخۆیدا هەنگاوێکی زانستییانە بووە بۆ سەرلەنوێ داڕشتنەوەی جیهاندیدێکی نوێ کە لەگەڵ کۆنەکەدا نەهاتووەتەوە.

سێ: ئەو تیۆرییە میتۆدەی توێژینەوەی ئەزموونی (ئیمپریزمی) بەکاربردووە و بەهۆیەوە توانیویەتی ساغی بکاتەوە کە جێگا لەخۆیدا و بۆ خۆی هیچ خەسڵەتێکی نییە، بەڵکو تەنیا هەر بەهۆی شارەزایی و ئەزموون (تاقیکردنەوە) و سەرنجدانەوە دەتوانێ پێناسە و دیار و دەستنیشان بکرێت.

چوار: پرۆسەی بە بیرکاری کردنی فیزیکی پتر پەرەی پێداوە و ڕاستیودروستییەکەی پشت ڕاست کردووەتەوە بەوەی لەتوانایی بیرکاریدا هەیە کە داواکاری و پێداویستییەکانی فیزیک دەستەبەر ببێ.

پێنج: پەرەسەندنی فیزیکی بیرکاری کە ئەو تیۆرییە چووبووە ژێر بارییەوە بریتی بووە لە شرۆڤەکردنی بیرکارییانەی (ماتماتیکیانەی) فاکتە سروشتییەکان، چەند ئەنجامێکی لێکەوتووەتەوە و ئەو تیۆرییە ئەو ئەنجامانەی بۆ داڕشتنی وێنەی هەستەکی سروشت بەکارهێناوە، جگە لەوەی کە بە دیاردەکانی سروشتی، بەوپەڕی سادە و ساکارییانەوە، سروشت و خەسڵەتی ڕیالیستی- ڕاستەقینەی پێ بەخشیون.

کانتیانیزمی نوێ

- ئەگەر مرۆڤ بە چاوێکی وردبین و شیکارییانە سەرنجی فەلسەفەی ڕابەرانی ئەو ڕێبازە بدات کە هەموویان جوولەکەی ئەڵمانن و تەنیا هەر بەزمانی ئەڵمانی نووسیویانە و بەرهەمەکانیان بڵاوکردووەتەوە، ڕێبازەکەش لە وڵاتانی دەرەوەی ئەڵمانیا سەرکەوتنێکی ئەوتۆی بەدەست نەهێناوە، هەموو خەسڵەتەکانی هزرمەندی ئەڵمانیان تێدا بەدی دەکات؛ هەر لە وردی و قووڵی و ڕەسەنی تا ئایدیالیستی کە دەبێ هەموو شتێک ئەگەر مافی بوونی هەبێ، دەبێ نموونەیی بێت.

- پرۆفیسۆر ئیرنست کاسیرر دوای ئەوەی لەسەردەمی دووەم جەنگی ئەوروپا لە وڵاتی خۆی ئەڵمانیا تەنگەتاوکرا و ڕووبەڕووی گرتن و کوشتن بووەتەوە، ناچاربووە بەرەو ئەمەریکا کۆچ بکات و لەوێ بە زمانی ئینگلیزی بنووسێ. لە چەند بەرهەمێکیدا کۆشاوە ناکۆکی و پێکەوە نەهاتنەوە و نەگونجانی تیوری ڕێژەیی ئاینشتاین لەگەڵ جیهاندیدی فەلسەفەی (کانت)دا کاڵ بکاتەوە. لە بەرهەمێکدا بەناوونیشانی: دەربارەی تیوری ڕێژەیی ئاینشتاین کە یەکەم جار ساڵی (١٩٢١ز) بە ئەڵمانی بڵاوبووەتەوە (لە شاری بەرلین) بە چەند خاڵێک بۆچوونی خۆی و بیروڕای ڕێبازەکەی (کانتیانیزمی نوێ)ی ڕوون کردووەتەوە:

یەک: بنەما فەلسەفییەکانی تیوری ڕێژەیی دەکرێ تەنیا لە کایە و پاوانی ڕەخنەگری، یان وەک بەڵگەیەکی چەمکی هەستەکی شارەزایی بگونجێ و کارابێ، بۆیە بەبۆچوونی ئەو فەیلەسووفە دەکرێ بەپشتڕاست کردنەوەی فەلسەفەی کانت، یان هی کانتیانیزمی نوێ (ڕێبازی ماربورگ) دابنرێ.

دوو: دەکرێ ناکۆکی نێوان فەلسەفەی کانت و تیوری ڕێژەیی بەوە کاڵ بکرێتەوە کە ئەو تیۆرییە چەمکی «سەرنجدانی بێگەردی» کانتی فراوانتر کردووە و پتر گەشەی پێ کردووە و پەرەی پێ داوە.

سێ: کانت جێگای سایکۆلۆجی کە هاوردەی هەست و بۆچوونە لە جێگای سەرنجدانی جیاکاری فیزیکی جیای کردووەتەوە و بەلایەوە کات و جێگا لە بۆ هاتنی ئەزموونییەوە دەکەونەوە، ئەو دووانە بە هیچ جۆرێک لەگەڵ ئەوانەی بە ئەزموونی ناخی دەروون هەست بە بوونیان دەکرێ، پێکەوە نایەنەوە و جیان(٦).

ڕەخنە و هەڵسەنگاندن

١- لەلایەکی ترەوە وەنەبێ ئەو تیۆرییە لە گازندە و ڕەخنەکردن بە دوور بێ، هەر لە سەرەتای دەرکەوتنییەوە لە ڕوانگەی فیزیک - بیرکارییەوە ڕەخنەکراوە. ڕەخنەکردنەکان بەو ئاراستانەدا هەنگاویان هەڵگرتووە:

یەک: لەنێو سیستمی بیرکاری تیۆرییەکەدا ناکۆکی بدۆزرێتەوە.

دوو: چەند ئەنجامێکی لێکەوتبێتەوە کە لەگەڵ ئەزموون و شارەزاییدا (خیبرە) نەگونجێن.

سێ: میتودە و ڕێبازەکەی بۆ تاووتوکردنی بنەما بنەڕەتییەکانی ڕووداوەکانی سروشت ناگونجێن، ئەو ڕەخنەیە پشت بە تێزەکەی کانت دەبەستێ کە گوتوویەتی: ستراکتۆری (بنەڕەتەکانی) جێگا و کات مەرجی ئەوپەڕی گرینگ و ناچاری هەموو شارەزایی و

ئەزمـوونێکی شیـاوەکییـە و لە پێش گشت فیزیکێکی پێوانەییەوە دێت.

چوار: ئەگەر ئەنجامە دەرکەوتەکانی تیوریەکە دروست بن، ساغ کردنەوەی تیوریەکە دروست نییە و پشت بە میتودەی ڕاستی بیرکاری نابەستێ!

– ئەگەر مرۆڤ لەو ڕەخنە و گازندانە وردبێتەوە بۆی دەردەکـەوێ کـە پتـر بەلای ئەوەدا تەکـان دەدەن کـە سروشتێکی بیری (هزریان) هەبێ و تا ڕادەیەک بە هەڵە لە بنەما بنەڕەتییەکانی تیوری ڕێژەیی تێ گەیشتوون و لەگەڵ بنەما بنەڕەتییـەکانی ڕێژەیی بەریەکتری دەکەون و لە یەکتری هەڵدەبەزنەوە و شێوازی بیرکردنەوەی بنەمای ڕێژەیی پێـشـێل دەکـەن. ئەو ڕەخنە جـۆربەجـۆرانە کـە سروشتی چالاکی ئەکادیمیایان پێوە دیارە، لەو ڕاستییە کـاڵ ناکـەنەوە کـە ئەو تیـوریـیە لەسـەردەمی خـۆیدا و ئێستاش بەردەوام شۆڕشێکی سەرتاپاگیر بووە و تێکڕای جیـهـانديدی فـەلسـەفـەی سروشت و وێنەی جیـهـانی فـیـزیکی سـەراوبن و ئاوەژوو کـردووەتەوە و نەمریی بۆ داهێنەرەکەی تۆمار کردووە، ئەوی لێرەدا دەمێنێتەوە و سەرنج بۆ لای خۆی ڕادەکێشی ئەو ڕەخنە سێ خاڵەیە کە پرۆفیسۆر ئۆسکار کراوس ساڵی (١٩٢١ز) لەو تیوریە گرتوویەتی: کراوس گوتوویەتی:

یەک: چەمکی «بزووتنەوەی ڕێژەیی» تەواو نییـە و بە باشی دیار و دەستنیشان نەکراوە. بەبۆچوونی پرۆفیسۆر کـراوس دەسـتـەواژەی سـەرەکی تیـوری ڕێژەیی: «دوو ڕووداو کـە ڕێژەییانە بەپێی سیـسـتـمێکی کۆئۆردیناتی لەیەک کاتدا دەقەومێن، لە سیستمێکدا کە یەک ڕەنگ و ڕوخسـار بەرانبەر بە سیـسـتـمـەکەی تر بجووڵێـتەوە، ڕێژەییـانە هەمـان کـاتی نابن» (٧)، لەگـەڵ دەسـتـەواژە بنەڕەتیـیــــە بـاوەکـــانی زانست نایەتەوە و بە پێچەوانەوەیانە. چەمکی بزووتنەوەی ڕێژەیی، بەوپێیە ئەگەر بەسەر چەند لەشێک، یان بەسەر چەند خاڵێکدا جێبەجێ بکرێت، ئەو بۆچوونە بڕیارە ناکەوێتەوە کە ئەو لەشانە، یان یەکێکیـان دەچێتـە ژێر باری بزووتنەوەی ڕەهاوە.

دوو: بەلای (کـراوس)ـەوە تیـوری ڕێژەیی «ئامـرازی شرۆڤـەکردن»ی لە جێگای «بابەتی شرۆڤـەکـردن»دا ئەنجامـەکەش کە کـەوتووەتەوە ئەوە بووە: نابێ و ناکرێ بەڵگەنەویستەکانی جێگا و کات گۆڕانیان بەسەردابێت، ئیـتـر «ڕێژەیی لەیەک کـاتدا ڕوودان» و «کـوورِ بوون و هاتنەوەیەکی جێگا» لەنێـو ڕاسـتـەقـینە (فـاکـتـە) ئەزمـوونیـیـە (ئیـمـپیـری)یەکـاندا جێگایان نییـە و نابێتەوە(٨).

سێ: تیـوری گـشـتی ڕێژەیی ناکـۆکـە لەگـەڵ تیـوری تایبـەتی ڕێژەیی، چونکە تایبـەتی تەنیـا هەر لە کـایە و دەڤـەری «بچکۆلە بێ کـۆتاییـەکـاندا» دەگـونجێ، بۆیە دەکرێ بگوترێ- بەلای کراوس-ـەوە ڕەهەندە زەبەللاح و بگرە ئەسـترۆنۆمـییـەکـان (بوونەوەرە گـەردوونیـیـەکـان) لەلای ئاینشـتـایـن بێ کـۆتایی بچـووکن، بۆیە گـوایە تیوریە گشتییەکە نە بەگشتی کردنی بنەمای یەکسانی کـلاسـیـکـیـیـە و نە فـراوانکردنی تیـوری تایبـەتی ڕێژەییە(٩)!

١- ئەگـەر ئەو ڕەخنانەی ئەو پرۆفیـسـۆرەی فـەلسـەفـە لەگەڵ ئەنجامە سەرتاپاگیرەکانی تیوری ڕێژەیی بە هەردوو ڕەهەندییـــەوە بەراورد بکرێن، نەک هەر کـــاڵ دەبنەوە، بەڵکو گەرمـوگـوڕی و بـایەخی ڕەخنەی زانسـتی لەدەست دەدەن، ئاینشـتـاین لە کۆششە زانستییەکەیدا پشتی بە گریمانە بەسـتـووە و پەنای بۆ مـیـتـودەی شیـکردنەوە و تـوێژینـەوەی زانســــــتی بـردووە، هـیـچ چـەمـکـێکی تێکەڵوپێکەڵ نەکردووە ئەوی ئەمەی کردووە پرۆفیـسـۆر کراوس خۆیەتی کە جیاوازی لەنێوان گریمانە و ئەندێشەدا نەکـردووە و هەردووکـیـانی تێکەڵ بە یەکـتـری کـردوون. ڕاستە لە تیوری ڕێژەییدا دەستەواژە و هاوکێشە هەیە کە بە پێـوەری ئەزموونی (ئیـمپری) پشـتـڕاست ناکـرێنەوە، بەڵام ئەو ڕەوشە نابێـتـە مـایەی ئەوەی ئەو دەسـتـەواژانە سـروشت و خـەسـڵـەتی ئەندێشـە (فـیـکشن)یان پێ ببەخشرێ! بەڵکو هەر بە گریمانە دەمێننەوە.

٢- ئایا دەگـونجـێ و دەشـێ تیـوری ڕێژەیی ملکەچ و پابەندی یەکلایی کردنەوەی فەلسەفەییانەی کێشەی کات و جێگا بێت؟!

لاری لەوە نییـە کـە توێژینەوەی زانسـتی بەگـشـتی و تیـوری ڕێژەیی بە تایبـەتی بە بنەمـا بنەڕەتییـەکـانی لۆجیـک پشت ئەسـتـوور بن و هیچ جـۆرە هەڵەیەکی لۆجیکی نەکەن و لە ناکۆکی نێوانیان دڵنیابن. ئەو ئەرکە کـەوتووەتە ئەسـتـۆی فـەلسـەفـەی مـۆدێرن و ئەو لایەنەی زانست ساغ بکاتەوە، فەلسەفە ئەو ئۆبالەی لە ئەستۆیە پێشـمـەرج و گریمانەکانی زانسـتـەکـان تاووتو بکات و جارێکی تر لە چوارچێوەی پێکەوە گـونجـان و هەڵکردن کۆیان بکاتەوە.

کـەوابوو تا چەند دەکـرێ گـریمانەی ڕێژەیی لە تەلاری فـەلسـەفـەدا جێگای ببێـتەوە و دەکرێ لەو جیـهـاندیدە

جەنگاڵەدا چ ڕۆڵێک بگێڕێ؟!

– ئەگەر پشت بکرێتە وردەکارییەکان و بایەخ بە چوارچێوە گشتییەکە بدرێ، دەبینرێ کە فەلسەفە و زانست ئامانجی نیشانکراوی ڕەنگ بۆ ڕێژراویان هەیە و هەوڵی بەدەست هێنانی دەدەن. ئامانجەکە بریتییە لە گەڕان بەدوای ڕاستی (حەقیقەت)دا، بەڵام ئەوەی فەیلەسووف بەڕاستی دادەنێ ئەوە نییە کە زانا سەرگەرمیەتی. لەگەڵ ئەوەشدا لەنێوان ئەو ئەنجامانەی هەردووک لا لە کایەی چالاکییەکانیاندا پێدەگەن، جۆرە پێوەندی و کارلێکی دەستیاوی هەیە. ئەگەر فەلسەفە توندوتۆڵ بەکاروباری ژیانی مرۆڤەوە بەندبێ و پابەندی توێژینەوەی کێشەکانی بێت، بە تایبەتی ئەوانەی سروشتی هزریان هەیە، زانست (فیزیک) سروشتی دەوروبەری کردووە بە کەرەستەی تاووتو کردن، لە هەردوو کایەدا مەبەست یەک دەگرنەوە، توێژینەوەی سروشت بۆ ئەوەیە کۆنترۆڵ بکرێت و بۆ سوود و قازانجی مرۆڤ بەکارببرێت، لەلای فەلسەفەش مەبەستەکە کۆششی بەختەوەرکردنی مرۆڤە و چۆن مرۆڤ بە جۆرێک بژی زۆرترین خێروخۆشی دەستگیربێ، بەڵام بە کەمترین ئێش و ئازار و (ژیانی بێ وەی) بەسەربەرێت.

زانست وێنە تاریکەکەی سەدەکانی ناوەڕاستی لە بارەی سروشتی ماددەییەوە لاداوە و ساغی کردووەتەوە هیچی تر سروشت و ماددە سەرچاوەی بەدکاری و بەدبەختی مرۆڤ نەماون و بە پێچەوانەوە دەکرێ لە هەردووکیان ڕەوشێک، دۆخێک دەستەبەر ببێ کە مایەی بەختەوەری مرۆڤ بن، مرۆڤ دۆست و دوژمنی سەروو سروشتی نییە و ئەوەی لە ئارادایە هەر لە بێ دادی و هەژاری و ستەم و نەخۆشی لە دیاردەی کۆمەڵایەتی نێو کۆمەڵگا بەولاوە نین. ئەگەر ڕەوشی ئابووری و سیاسی و کۆمەڵایەتی و نەزم و سیستەمەکە بگۆڕێن، ئەو دیاردانەش لەلای خۆیانەوە لەبەرچاو بزر دەبن و دەبن بە پشکێک لە مێژوو، ڕاستە لە قۆناغێکی دیاریکراوی پەرەسەندنی مێژووی کۆمەڵگادا مرۆڤایەتی ئامرازی دیار و دەستنیشانکراوی داهێناوە بۆ یەکلایی کردنەوەی ئەو دیاردە نارێ و نالەبارانە، بەڵام هیچ کامێک لەمانە ئەوەندەی زانست کارا و ئەکتیڤ نەبووە بتوانێ بڕیار و چارەسەری سەرتاپاگیر پێشکەش بکات، کەوابوو زانست نەک دیاردە کۆمەڵایەتییەکانی تر، دەتوانێ ببێ بە جێگای ئاوات و ئامانجی دێرینەی مرۆڤ.

– تیوری ڕێژەیی سەرکەوتووانە توانیویەتی سنووری قەوارەی زانستی فیزیک ببەزێنی و بەتیشکەکەی تاریکی کەلەبەرەکانی ڕەهەندە جیاوازەکانی ژیان و کۆمەڵگا ڕووناک بکاتەوە، هیچ شتێک بە ڕەهایی نەماوەتەوە، بابەتێک نییە هەتا سەر بە ڕەهایی پیرۆز بێ و دەستی مرۆڤ ئیتر بە ڕەخنەکردن بێ، یان بە چاکسازی و پشتیوانی لێ کردن نەیگاتێ، گۆڕان بە هەموو ڕەهەندەکانییەوە سەر مەشقی ژیانە! ئەو ڕێژەییە سیاسەت و ئابووری و دابونەریتی کۆمەڵایەتی و ئاکار و کاروباری ئایینی گرتووەتەوە.

لەکۆمەڵگای سەردەمدا کە خاوەن کولتوور و شارستانییەتێکە، شایستەی ئەوەیە سەرجەم مرۆڤایەتی شانازی پێوە بکات، تیوری ڕێژەیی بەجۆرێک کاری تێ کردووە کە بە هەموو دیاردە و گۆشە و ڕەهەندەکانییەوە دیارە و هەستی پێ دەکرێ.

٣– هیچی تر بەلای مرۆڤی مۆدێرنەوە شتی شاراوە و نادیار وەک جاران نەماوە، هەر بابەتێک، کێشەیەک، مرۆڤ دەستی پێی بگات، دەکرێ بە شێوازێک لە شێوازەکان یەکلایی بکرێتەوە، گرێ کوێرە و پرسیاری وەڵام نەدراوە لە بەرانبەر چالاکی ماندوونەناسی زانستیدا پاشەکشەیان کردووە. ئەوەی جاران بەسەرووسروشت ناودەبرا، ئێستا ناوەرۆک و ناوێکی تری هەیە و گشت خەسڵەتەکانی لەدەست داوە. بەرلەوەی بیر لە ڕازی کردنی هێزێکی دەرەکی بکرێتەوە کە جڵەوی چارەنووسی بەدەستەوەیە، چاککردنی هەلومەرجەکانی مرۆڤی سەر زەوی مەبەست و ئامانجە. لەوەش گرینگتر جارێکی دیکە مودێرنانە، ئاوڕ لە بنەماکەی سۆفستاییەکانی یۆنان دراوەتەوە:

یەک: هیچ جۆرە پێوەرێکی جێگیر و نەگۆڕ لە ژیاندا نییە کە بۆ هەموو سەردەم و قۆناغێک و بۆ گشت کەس بگونجێ و بکرێ هەمیشە پشتی پێ ببەسترێ و بەکاربهێنرێ، چاکەکاری و بەدکاری، ڕاست و چەوتی پێی لەیەکتری جیا بکرێنەوە.

دوو: دوای توێژینەوە زانستییەکان دەربارەی مرۆڤ، دەرکەوتووە کە دیاردە تەمومژاوییەکانی قەدەر و چارەنووس و لێپرسینەوە و سزا و پاداشتی سەروو سروشتی گشت واتا و دەلالەتێکیان لەدەست داوە، مرۆڤی سەردەمی ئەوروپایی پەروەردەی دەستی زانست لە کۆمەڵگایەکی پێشکەوتوودا هیچی تر باوەڕی بەوە نەماوە بوونەوەرێکی سەرووسروشتی دەسەڵات سنووربەزێنی ترانسندێنتالی هەبێ و لێی بپێچێتەوە،

لەسەر چاکەکارییەک کە پێشییانە دیار و دەستنیشان و پێناسەکراوە پاداشت و لەسەر بەدکارییەک سزای بدات. لە کاتێکدا ساغ بووەتەوە کە چالاکییەکانی مرۆڤ لە ژیانیدا بەگشت ڕەهەندە جۆربەجۆر و هەمەڕەنگییەکانییەوە لە هەردوو هۆکاری:

– پێداویستی ژیان و ناچارییەوە، ئیتر ناوەکی بێ، یان دەرکی دەکەونەوە، بۆیە ناکرێ مرۆڤ لێی بپێچرێتەوە و نابێ ئۆباڵەکە بچێتە ئەستۆی.

– دەست خستنە ناو کاروباری ژیانی ڕۆژانەی مرۆڤ، سەپاندنی ڕێوشوێنی دیاریکراو بەسەریدا، ناچار بکرێ پابەندی هەندێک بنەما ببێ کە دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی بەسەریدا دەسەپێنی، دیاریکردنی ڕەوتی پرۆسەی ڕووداوەکان بەهیچ بنەمایەکی لۆجیک و ژێر پاساو نادرێتەوە و لەگەڵ بنەماکانی ئازادی و داد نایەتەوە.

– لە ئەورووپای مۆدێرندا، ئایین بە دیاردەیەکی کۆمەڵایەتی دانراوە، بەڵام لە هەندێک کاروبار و ڕەهەندیدا ئەو لایەن و ڕۆڵە کۆمەڵایەتییەی کاڵ بووەتەوە و بووە بە کۆسپ لەبەردەم پێشکەوتن و گەشەکردندا، بۆیە وەک ڕێگا چارەسەرێک جیاکردنەوەی ئایین و دەوڵەت (سیاسەت) لە یەکتری سەرکەوتووانە پیادەکراوە و ئەنجامی سەرنج ڕاکێشی لێ کەوتووەتەوە، جگە لەوەی ئەو ئەنجامانە دەریان خستووە کە بەڕاستی ئەو کۆشش و هەوڵانەی هێناوەو دەهێنا کە لە پێناویدا کراون و دراون. ئەو بڕیارە یەکلایی کەرەوەیە لەوەوە سەرچاوەی گرتووە کە ئەم دوو بابەتە سەر بە دوو کایەی ئەوپەڕی لەیەکتری جیاوازن، ئایین پێوەندی نێوان ڕەب و مرۆڤ ڕێکدەخات و ژیانی ئێستای سەر زەوی بە هەند ناگرێ، بەڵام سیاسەت بە ڕەهەندە هەمەڕەنگییەکانییەوە بابەتێکی مرۆڤیی- دنیایی سەرزەمینییە، ئەمەیە مەبەست لەو بنەمایەی کە کراوە بە دروشم و سەرمەشق و پەیڕەو کراوە:

بیرۆکەی ڕەببانی و ڕەها ببن بە بیرۆکەی کۆمەڵایەتی و ڕێژەیی! ئەو دیاردەی گۆڕانە لە ڕەهاییەوە بۆ ڕێژەیی و لە ئاسمانەوە بۆ سەر زەوی بە هەموو ڕەهەندە ئایینی و فەلسەفەیی و کۆمەڵایەتی و زانستییەوە، لە چوارچێوەی فەلسەفەدا بەشێوەیەکی سەرنجڕاکێش لە کایەی ئاکار و فەلسەفەی ئاییندا ڕەنگی داوەتەوە.

٤- لەو ڕۆژەوە فەلسەفە و زانست لە یەکتری جیابوونەوە، هەردووکیان هەریەکە بە شێوازی تایبەتی خۆی سەرچاوەیەکی سەرەکی زانین و توێژینەوە بووە، ئەو دوو سەرچاوەیە، ئەگەر جیاواز هاتبنە بەرچاو، لەبەر ئەوە بووە کە ئەو ئەنجامانەی داویانە و دیدەنە دەست، خەسڵەتی دیار و دەستنیشانکراو و تایبەتی خۆیان هەیە.

ئەنجامەکانی توێژینەوەی فەلسەفە، ئەگەر بشێ چەمکێکی لۆجیک بەکاربهێنی، وشەی گۆڕاوی بۆ بەکاردەهێنرێ، چونکە بابەتەکانی بە تەواوەتی یەکلایی ناکرێنەوە و بڕیار و بۆچوون و دەرکەوتەکانی جێگای هەڵوێستی جیاواز و کێشە و بەرەو مشتومڕ و ناکۆکین، بابەت و ئەنجامەکانی فەلسەفە بە درێژایی مێژوو مایەی هێنان و بردن و پەسەندکردن و ڕەتکردنەوە بوون، بە پێچەوانەوە ئەو دیاردەیە لە زانستەکاندا سروشت و خەسڵەتی نەگۆڕی هەیە و هەبووە و ئەنجامەکانیش بە جۆرێک یەکلایی کراونەتەوە و دەرفەتی هیچ جۆرە شرۆڤە و لێکدانەوەیەکی تریان نەداوە، هەر بۆیە لە چوارچێوەی توێژینەوەی ئاکادیمیانەدا ڕاستی (حەقیقەت)ی فەلسەفە لە ڕاستی زانست جیاکراوەتەوە.

– ڕاستی زانست لە ڕوخساردا پشت بە ئەزموون دەبەستێ و هەڵکەوتی دەوروبەر کەرەستە و بابەتی چالاکی و توێژینەوەیەتی و هەمیشە ئەو ئەنجامانەی لێی دەکەونەوە سروشتی گشتی- هەمەکی و بابەتییان هەیە و خودی زانا ڕۆڵێکی ئەوتۆیان تێدا ناگێڕێ. بە پێچەوانەوە لە فەلسەفەدا ئەو چەمکە بەپێی جیاوازی جیهاندید و بۆچوون و ڕێبازە جیاوازەکانی فەلسەفە جیا دەکرێتەوە، خودی فەیلەسووف لەو کایەیەدا ڕۆڵی سەرپشک لە یەکلایی کردنەوەی بابەتەکە دەگێڕێ.

سەرچاوە:

1- Einstein, A., Uber die Spezielle und all gemeine Relativitatstheorie. Braunschweig 1954. S.37.

2- Einstein, A., Ebenda. S. 97.

3- Einstein, A., Ebenda. S.40-41.

4- Schlick, M., Raum und Zeit in der gegenwartigen Physik. 4. Auflage. Berlin 1922. S.106.

5- Cassirer, E., Zur Einsteinschen Relativitatstheorie. Berlin 1921. S.21.

6- Cassirer, E., Ebenda. S.114-115.

7- kraus, oskar., Fiktion und Hypothese in der Einsteinschen Relativitatstheorie. In: Annalen der Philosophie. 2 Bd. Leipzig 1921. S.336.

8- kraus, o., Die Ver Wechslungen von “Beschreibungs mittel” und “Beschreibungs objekt”. In: Kantstudien. Bd. 26. Berlin 1921. S.455.

9- Kraus,o., Die Ver Wechslungen... S.476.